

“ZUFONGO‘YO VA JAHONPO‘YO” LUG‘ATIDA TIL MATERIALLARINING TUZILISHI.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8425553>

Avriddinov Jobir Musulmon o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada “Zufonguyo va Jahonpo‘yo” lug‘ati o‘zidan keying asrlar davomida fors-tojik tilshunosligida lug‘atchilik sohasining o‘rganilishi masalasi yoritilgan. Shuningdek, fors-tojik leksikografiyasining nodir namunlari hisoblangan ayrim lug‘atlar tadqiq qilingan.

Annotation

This article covers the study of the field of lexicography in Persian-Tajik linguistics over the centuries, starting with the "Zufonguyo and Jahanpoyo" dictionary. Some dictionaries, which are rare examples of Persian-Tajik lexicography, were also studied.

Аннотация

В данной статье освещается исследование области лексикографии в персидско-таджикском языкознании на протяжении веков, начиная со словаря «Зуфонгуйо и Джаханпойо». Также были изучены некоторые словари, являющиеся редкими образцами персидско-таджикской лексикографии.

Kalit so‘zlar

Lug‘at, lug‘atchilik, leksikografiya, leksikologiya, dari, pahlaviy, so‘g‘d tillari ,lug‘atning turkiy tillar va.h.

Key words

Dictionary, lexicography, lexicology, Dari, Pahlavi, Sogdian languages, dictionary of Turkic languages, etc.

Ключевые слова

Словарь, лексикография, лексикология, дари, пехлеви, согдийские языки, словарь тюркских языков и др.

“Zufonguyo” lug‘ati. lug‘at asarlaridan biri bo‘lib, til materiallarining tuzilishi va joylashuvi jihatidan alohida shuhrat qozongan. Keyingi lug‘atlar mualliflarining unga ishonch bilan murojaat qilib, manba sifatida foydalanganliklari bu gaplarni tasdiqlaydi. Birinchilardan bo‘lgan “Zufanguyo” dan Muhammad ibn Qavvasi Balxiy o‘zining “Bahr-ul-fazoil” lug‘atida manba sifatida foydalangan. Shuningdek,

Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan-ul-asror” sharhi Muhammad ibn Qavvosiy Balxiy tomonidan yozilgan boʻlib, uning ayrim qoʻlyozmalari bizgacha yetib kelgan. Shundan keyin «Zufonguyo» Ibrohim Qavomiddin Foroqiy tomonidan «Farhangi Ibrohimiy»ni tayyorlashda (878/1473-1474) manba sifatida foydalanilgan. “Zufonguyo” dan asosiy manbalardan biri sifatida foydalanilgan yana bir madaniy hujjat Iskandariyning “Tuhfat-us-saodat”idir (916/1510-1511). Muallifning “Zufonguyo” dan foydalangan va hatto “Zufonguyo” dan soʻzlarni guruhlariga boʻlish jarayonini misol qilib olgan lugʻatlardan yana biri “Muayid-ul-fuzala” madaniy hujjatidir (925/1519). “Muayid-ul-fuzal” muallifi soʻz va iboralarga alohida ahamiyat berib, ularni alohida izohlaydi. Shoir va lugʻatshunos Muhammad Qosim Sururiy Koshoniy oʻzining mashhur madaniyati “Majma-ul-furs” asarida 16 manba ichida “Zufonguyo” lugʻatini ham tilga oladi. 1017/1608-1609 yillarda Hindistondagi hind temuriylari saroyida tashkil etilgan mashhur oʻrta asr lugʻatlaridan biri Faxriddin Hasan Shiroziyning “Jahongiriy lugʻati” asaridir. Muallif lugʻatni rivojlantirishda 44 ta manbadan foydalangan. Bu manbalar orasida “Zufonguyo” ham tilga olinib, unda majoziy va kinoyali soʻzlarga asos boʻlib, “Zufonguyo” da ham koʻrinadi. lugʻatning lugʻaviy tarkibi, tuzilishi, talqini “Zufonguyo” “Jahongiriy lugʻati” rivojida ishonchli manbalardan biri sifatida qoʻllanganligiga imkon beradi. Oʻz taraqqiyotida “Zufanguyo” lugʻatiga tayangan boshqa lugʻatlardan biri XVII asrning birinchi yarmida tuzilgan “Faroid-ul-favoid” dir. “Faroid-ul-favoid” muallifi oʻz lugʻatida “Zufonguyo” ning bevosita taʼsiri boʻlgan infinitivga koʻproq oʻrin bergan. Oʻrta asrlarning mashhur lugʻatlaridan biri boʻlgan “Burhoni koʻte” lugʻat maqolalarini qiyoslash lugʻatini ishlab chiqishda koʻp hollarda shunga tayanadi. “Zufonguyo” XVII asr oxirigacha tarixchilar tomonidan ishonchli manba sifatida foydalanilgan. Masalan, fors-turk madaniyatlaridan biri “Ong lugʻati” boshqa qadimiy lugʻatlar qato ri “Zufonguyo va Jahonpoʻyo” nomini ham tilga olgan. “Zufonguyo” lugʻatida tojik-fors tillarining turli qatlamlarini tashkil etgan universal va arxaik lugʻat mavjud. Bu lugʻat birinchilardan boʻlib tilning lugʻaviy tarkibini guruhlariga (boʻlimlarga) boʻlib, kelib chiqishi (etimologiyasi) boʻyicha aniqlagan boʻlib, bu, albatta, katta mehnatni talab qilgan. Muallif arab, turk va yunoncha soʻzlarni alohida-alohida bergan. Muallif tojikcha-forscha soʻzlarni soʻz yasalishi jihatidan uch qismga ajratgani ham xuddi shunday qiziq: I boʻlim, bir ildizli (oddiy) soʻzlar. II qism, qiyin (murakkab) soʻzlar. Bu boʻlimda uydirma soʻzlar ham berilgan. III qism, infinitiv soʻzlar. “Zufonguyo” dan oldingi lugʻatlarda feʼllar asosan oʻtimli shaklda berilgan (masalan, qiladi, ketadi). Lekin bu lugʻatda feʼllar asosan infinitiv shaklda, keyingi lugʻatlarda rivojlangan turli shakllari bilan berilgan.

“Zufonguyo” lugʻatida tojik-fors tillarining turli qatlamlarini tashkil etgan umumiy va arxaik leksika mavjud. Bu lugʻat birinchilardan boʻlib tilning lugʻaviy tarkibini guruhlariga (boʻlimlarga) boʻlib, kelib chiqishi (etimologiyasi) boʻyicha aniqlagan boʻlib, bu, albatta, katta mehnatni talab qilgan. Muallif arab, turk va yunoncha soʻzlarni alohida-alohida bergan. Muallif tojikcha-forscha soʻzlarni soʻz yasalihi jihatidan uch qismga ajratgani ham xuddi shunday qiziq: I boʻlim, bir ildizli (oddiy) soʻzlar. II qism, qiyin (murakkab) soʻzlar. Bu boʻlimda uydirma soʻzlar ham berilgan. III qism, infinitiv soʻzlar. “Zufonguyo” dan oldingi lugʻatlarda feʻllar asosan oʻtimli shaklda berilgan (masalan, qiladi, ketadi). Lekin bu lugʻatda feʻllar asosan infinitiv shaklda, keyingi lugʻatlarda rivojlangan turli shakllari bilan berilgan. Muallifning majoziy soʻzlar va frazeologik iboralarni oʻz ichiga olgan ilovasi alohida ahamiyatga ega. Chunki bu tendentsiya avvalgi madaniyatlarda kuzatilmagan va keyingi lugʻatlarda rivojlangan. IV boʻlim va V boʻlimning bir qismi arabcha iqtiboslarga bagʻishlangan.

Arabcha soʻzlar ilgʻor lugʻatlarda ham uchragan, ammo “Zufonguyo” da bu oqim birinchi marta alohida tilga olinadi va keyingi lugʻatlarda bu holat kuchaydi. Bu lugʻatning yana bir yangiligi shundaki, muallif rim tilidagi soʻzlarni alohida (VI qism) olib keladi, undan ikki tilli rim-fors lugʻati sifatida foydalanish mumkin. “Zufonguyo” muallifi birinchilardan boʻlib turkcha-oʻzbekcha soʻzlarni alohida boʻlinga (VII boʻlim) kiritgan. Albatta, baʼzi turkiy-oʻzbekcha oʻzlashtirilgan soʻzlar avvalgi lugʻatlarda ham uchragan, ammo “Zufonguyo” muallifi juda koʻp (572 lugʻat, boshqa variantda 478 lugʻat) koʻrsatgan boʻlsa bu turkiy tilning oʻtgan davrlarda keng tarqalganligidan dalolat beradi. Hindiston shimolida va markazida.- oʻzbekchani koʻrsatadi. Bu, albatta, tarixiy voqealar bilan bogʻliq. V. V. Bartold taʼkidlaganidek, "XIII asrda biz musulmon dunyosining uchta adabiy tili, arab, fors va turkiy tillarning rasmlarini koʻrishimiz mumkin" (allaqachon XIII asrda biz uchta adabiy tilni koʻrishimiz mumkin edi. musulmon dunyosi arab, fors va turk tillari hisobga olinadi). XV asrdan boshlab turkiy-oʻuallif turkcha-oʻzbekcha soʻzlarning bir qismini “Dar zabodi turki” deb atagan boʻlib, bizningcha, lugʻatshunoslik tarixida birinchilardan boʻlib ikki tilli turkcha-forscha lugʻat yaratgan. Arabcha-forscha lugʻat amaliyoti XIV asrda rivojlangan boʻlsa, zbekcha soʻzlarning lugʻatlar tarkibiga kirishini barcha izohli lugʻatlarda kuzatishimiz mumkin. Mng manbasi XI asrga borib taqaladi. Lekin turkcha-forscha lugʻatning rivojlanishi XV-XVI asrlarga toʻgʻri keladi, yaʼni qadimgi oʻzbek tilidagi Alisher Navoiy asarlari asosida “Badoe-ul-lugʻot” (XV asr) lugʻati yaratilgan.

“Zufonguyo” da koʻp hollarda tushuntirilgan soʻzning hindcha ekvivalenti berilgan boʻlib, ehtimol u xuddi shu urdu tilini bildiradi. Shuning uchun bu lugʻat

ko'p tilli lug'at sifatida ishlatilishi mumkin. "Zufonguyo"ning bu yo'nalishi keyingi lug'at tahlillarda (ya'ni tilning lug'aviy tarkibini bo'limlarga bo'lmasdan) rivojlanmagan. Ko'chirma so'zlar alohida nota bilan, ba'zan esa arabcha -ain, forsha -f, turkcha -t bosh harflari bilan belgilangan. "Zufonguyo"da kitobning lug'at tarkibi bilan bir qatorda so'zlashuv so'zlariga ham alohida o'rin berilgan. Lug'atda Buxoro, Sheroz, Nishopur, Farg'ona, Mavrounnahr, Gelon, Ozarbayjon kabi so'zlarni uchratishimiz mumkin.

Lug'at o'rta asrlar yozma Lug'atining eng muhim qismlaridan biridir. Tojikfors Lug'ati o'zining an'ana va madaniyati bilan XI asrdan boshlangan bo'lib, uning ildizlari bundan ham qadimiydir. Fors tilida so'zlashuvchi xalqlar madaniyatining rivojlanishida Lug'atlar muhim o'rin tutgan. Lug'atlarning rivojlanishi asrdan-asrga ilmiy mahsulotlarga talab ortib borayotganligini ko'rsatadi. Akademik K. G. Zaleman tomonidan 1887 yilda tuzilgan ro'yxatda 180 ta izohli Lug'at nomi mavjud. Said Nafisiy tomonidan 1951 yilda tuzilgan tafsir Lug'lari ro'yxatida 202 ta nom bor. Bugungi kunda bu raqam yanada yuqori bo'lishi mumkin. Bugungi kunda dunyoning mashhur kutubxonalarida ko'plab Lug'alar to'plamlarini ko'rishimiz mumkin. XI-XV asr Lug'atlarini qiyosiy tadqiq qilish ("Furs lug'ati", "Faxri qavvos Lug'ati", "Sihah-ul-furs", "Meyori jamoli", "Dastur-ul-afozil") shuni aytishga imkon beradi. ular lingvistik materialning tuzilishi va mazmuni jihatidan umumiy xususiyatga ega.

Lug'at atamasini tanlashning yana bir xususiyati shundan iboratki, atama lug'at tarkibidan tashqari axloq va odob, bilim, ilm-ma'rifat ma'nolarini ham o'z ichiga oladi. Bu atama bilan nafaqat lug'at, balki madaniy asarlar to'plami ham ifodalangan. Qadimgi Lug'atlar shoirlar she'rlarini to'g'ri o'qishga yordam berish bilan birga, adabiyotshunoslik san'ati uchun ham qo'llanma bo'lib xizmat qiladi. Ular sinonimlar, metaforalar va kinoyalarni, joy va odamlar nomlarini topish uchun ma'lumotnoma va ensiklopedik kitob bo'lib xizmat qiladi. Ilg'or lug'atilar adabiy tilning imlo, imlo, atamalar, talqin va so'z yasalishi, ko'chma va kinoyaviy ma'nolarni boyitishda muhim o'rin tutadi. Qadimgi lug'atilar adabiyotshunoslik deb ataladigan fanlar tizimiga darslik sifatida kiritilgan va uni o'qish madaniyatli kishilar, qisman shoirlar uchun ham talab bo'lgan. "Zufonguyo"ning boshqa qadimiy lug'atilardan farqi shundaki, unda tilning turli tomonlari o'z aksini topgan va asosan leksikologik va lingvistik oqimlarni o'zida aks ettirgan. Bularning barchasi "Zufonguyo" lug'ati tarixida yangi davr yaratdi, deyishga imkon beradi, xato bo'lmaydi. I.S.Baevskiy lug'atda tushuntirilishi kerak bo'lgan so'zlarning to'liq ro'yxatini taqdim etdi. Bu to'liq matndan tashqari 3-bo'lim (masdar) va 7-bo'lim (turkcha-o'zbekcha so'zlar) 147-166-betlari ham terilgan.

FOYIDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Ayniy S. Tojik adabiy tili uchun yarim mufassal lug'at (nashrga K. Ayniy va H. Raufovlar tomonidan tayyorlangan). - In: "Kulliyot", 12-jild. - Dushanbe, 1976 yil.
2. Alisher Navoiy amarlari tilining izohli lug'ati, 4-tom. - Toshkent, 1983-1985 yillar.
3. Ahadov X. "Rashidiy madaniyati" leksikografik asar sifatida. Dushanbe: Donish, 1981. - 120 bet.
4. Baevskiy S.I. Osiyo xalqlari institutining fors va tojik qo'lyozmalarining tavsifi. Vyp 4. Forscha lug'at (madaniyat). - Moskva, 1962 yil.
5. Baevskiy S.I. Ilk fors leksikografiyasi X1-XV asrlar. - Moskva, 1989 yil.
6. Bahriddin Darvesh. Orzo va tojik-fors tilining "yo'l ko'rsatuvchi chirog'i". - Dushanbe, 1992 yil.
7. Vohidov A. Tojik-fors leksikografiyasi tarixidan.- Samarqand: DDS nashriyoti, 1980.- 57 b.